

ВСТУП

Київська літургійна традиція існує та розвивається більше ніж тисячу років. Заснована на візантійському літургійному матеріалі, вона упродовж історії витворила власні богослужбові форми, і крім того, збагатилась від сусідніх літургійних традицій. Це, без сумніву, сприяло творенню окремої Київської літургійної традиції.

Підписання Берестейської унії (1596 р.) стало каталізатором для похвалення релігійного життя (і літургійного в тому числі), а також причиною роз'єднання Київської митрополії на дві частини: унійну і не-унійну. У другій половині XVII ст., після невдалої спроби поєднання «Русі з Руссю» та загострення конфлікту козацьким повстанням, з обох сторін спостерігаємо втрату усвідомлення себе як єдиної Церкви, а з часом і відчуження. Це також позначилось на літургійному житті у витворенні окремих літургійних субтрадицій. Одна з них – унійна, зазнала впливу латинської традиції (латинізації), особливо інтенсивного у XVIII ст.; інша ж – не-унійна після 1686 р. перебувала під впливом реформованої московської традиції (ніконовської, а згодом синодальної). Такий стан речей залишається і до сьогодні.

У другій половині XVIII та у XIX століттях представники унійної частини зробили декілька спроб «очищення» обряду (І. Лісовський, Й. Семашко, М. Попель), які не увінчались успіхом, оскільки мали політичний підтекст.

Наприкінці XIX і на початку XX століть на тлі загальнонаціонального відродження та зацікавлення власною історією народу, також похвавився інтерес і до обрядових справ. У XIX-XX ст. були створені літургійні комісії, для розгляду питання «обрядової однообразності». Митрополит Андрей Шептицький та патріарх Йосиф Сліпий основою «однообразності» вважали стан обряду на початку XVII ст., коли ще дві частини однієї митрополії не мали різниць у своєму богослужінні.

Питання літургійної ідентичності і сьогодні є надзвичайно складним та невирішеним. Причинами цього є заполітизованість проблематики та недостатня обізнаність в історії розвитку обряду.

Історія розвитку богослужіння досліджена мало і дуже фрагментарно. Перш за все, бракує опублікованого джерельного матеріалу, з якого можна було б черпати інформацію про стан та розвиток богослужіння. Щоб заповнити цю прогалину слід провести пошук та здійснити публікацію літургійних текстів різного періоду, постанов синодів і соборів, пастирських послань єрархії та спогадів очевидців, творів і листів духовенства. Все це відкриває можливість одержати інформацію про автентичний вигляд богослуження, а також показує те, як його сприймали і розуміли сучасники.

Водночас, ще не введено у науковий обіг та не проаналізовано матеріал вже

опублікованих джерел. Йдеться про публікації археографічних комісій XIX-XX ст. та археографічну діяльність оо. Василіян другої половини XX ст.

Зібрання усіх цих матеріалів дасть змогу провести комплексне дослідження і відтворити цілісну модель розвитку богослужбової традиції. Дослідження лише якоїсь однієї категорії джерел є недостатнім і може призвести до помилкових – попередніх висновків. Щоб адекватно відчитати, витлумачити та перевірити інформацію, яку отримуємо лише із одного джерела, необхідно за підтвердженням звернутися і до інших матеріалів.

У цій праці ми залучимо до дослідження новий пласт джерел – протоколи генеральних (єпископських) візитацій храмів та монастирів Київської унійної митрополії. Ця категорія джерел хронологічно охоплює XVII-XVIII ст., а територіально – майже всю Білорусь, більшу частину етнічної території розселення українців, а також південь сучасної Литви й окремі регіони Росії *. Візитаційна документація є комплексним історичним джерелом окремо визначеного періоду, стосується певної проблематики і має однакові властивості та ознаки. Попри важливу історичну цінність цей матеріал довгий час вивчався лише епізодично та поверхово і майже не залучався для досліджень стану літургійного життя.

Завданням цієї праці є довести на прикладі дослідження вже опублікованих протоколів генеральних візитацій (Житомирського деканату за 1783-1785 рр.) можливість та важливість використання даного пласту джерел для аналізу літургійного становища парохій у Київській унійній митрополії. Також тут буде зроблена спроба випрацювати методика праці та інструментарій для подальшого системного вивчення протоколів візитацій. Беручи до уваги те, що Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (ІУАД) та Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету (ІІЦ УКУ) планують реалізацію широкої дослідницької програми по археографічній розробці, каталогізації та частковій публікації зведеного восьмитомного каталогу протоколів генеральних візитацій церков Київської унійної митрополії XVII-XVIII ст., які збереглися до нашого часу, методика опрацювання та інструментарій нашої праці зможуть стати першим кроком у залученні візитаційного матеріалу до подальших літургійних досліджень.

Слід одразу зазначити, що пласт джерел, які використовуються у цій роботі, є інформаційно обмежений і не розкриває всіх аспектів літургійного життя. Зокрема, у протоколах візитацій Житомирського деканату містяться дані про зовнішнє та внутрішнє облаштування сакральних споруд, храмову утвар, репертуар літургійних книг, парохіяльне духовенство та церковний причт. Натомість, візитаційні протоколи не подають відомостей про саме богослуження: церковне правило, Літургію, таїнства, богослуження церковного року.

Наша праця поділяється на два розділи. У першому – «Явище єпископських візитації у Київській унійній митрополії» – для кращого вивчення особливостей даного джерела ми прослідкуємо генезу інституту єпископських візитацій у Київській унійній митрополії в XVII-XVIII ст. При цьому звернемо увагу на те, як зміни у церковно-релігійному житті впливали на характер проведення візитацій. Відповідно до трьох основних періодів у процесі формування інституту єпископських візитацій, у цьому розділі ми розглянемо три

питання: 1) завдання та особливості єпископських візитацій у після-Берестейський період; 2) реформа інституту візитацій Замойським синодом; 3) специфіка візитацій у Київській митрополічій єпархії за митр. Ясона Смогожевського (1781-1788 рр.).

Після підписання Берестейської унії Київська унійна митрополія довгий час зберігала давню практику єпископських пастирських візитів. У цій частині праці ми прослідкуємо, як видозмінились єпископські візитації у цей період, а також визначимо, які саме елементи були перейняті від моделі візитацій у Римо-Католицькій Церкві.

Оскільки Замойський синод відіграв важливу роль у кодифікації столітнього церковного досвіду та у реформуванні та систематизації інституту єпископських візитацій, то у цій праці ми детально розглянемо його рішення, особливо ті, які визначають основні завдання та регулюють спосіб проведення єпископських візитацій. У першому розділі ми також проаналізуємо структуру «Питальника», який був спеціально розроблений отцями синоду як зразок для проведення візитацій, порівняємо деякі запитання «Питальника» та пункти постанов Замойського синоду, та на основі цього продемонструємо, що «Питальник» був створений на основі рішень синоду, а також те, що шляхом візитацій церковна єрархія мала стежити за впровадженням у життя прийнятих реформ.

У зв'язку з тим, що у після-Замойський період інститут єпископських візитацій зазнав деяких змін, ми детально розглянемо специфіку проведення візитацій у Київській митрополічій єпархії на прикладі візитації Житомирського деканату. Для цього буде проаналізовано два основні документи (окружний лист митрополита та лист єпископського візитатора), які нормували перебіг проведення візитації у Житомирському деканаті.

У другому розділі – «Аналіз протоколів візитацій Житомирського деканату за 1783-1785 рр.» – перейдемо до аналізу самих документів візитацій та спробуємо дослідити інформацію, поміщену у візитаційних актах, яка стосується літургійної тематики. Цю інформацію ми розділили на три тематичні розділи: духовенство та церковний причт, сакральні споруди, внутрішній устрій храму.

У першому пункті другого розділу ми проаналізуємо дві основні частини візитаційних протоколів, які містять інформацію про духовенство та церковний причт: «Парох та церковна прислуга» та «Декрет поправи». На основі цих даних спробуємо охарактеризувати тогочасний стан духовенства у Житомирському деканаті.

Оскільки, візитаційні протоколи містять найбільше інформації про храм, то далі у нашій праці ми визначимо характерні особливості зовнішнього та внутрішнього устрою храмів Житомирського деканату, приділяючи увагу таким елементам інтер'єру храму, як іконостас, престіл, кивот та проскомидійник. Також зосередимо свою увагу на елементах внутрішнього устрою храму, які були запозичені із римо-католицької літургійної традиції (бічні престоли, запрестольні надбудови) у храмах Житомирського деканату.

Основним джерелом для написання нашої праці служитимуть протоколи візитацій Житомирського деканату за 1783-1785 рр., які віднайшов та опублікував мовою оригіналу

(старопольською) польський історик М. Радван. Враховуючи те, що мова документів є лаконічна і насичена багатозначною церковною термінологією, ми, щоб полегшити завдання читачеві, у посиланнях будемо подавати цитати із візитаційних протоколів мовою оригіналу. Назви тих сіл та міст, що містяться у протоколах візитацій Житомирського деканату, які були нами ідентифіковані – у тексті праці будуть подані українською мовою; назви ж які не вдалось віднайти – будуть транслітеровані українською, та при них будуть подані у дужках оригінальні назви. Те ж саме стосується тих імен осіб, що зустрічаються у тексті.

Додатковим джерелом для цього дослідження є постанови Замойського синоду 1720 р., які ми будемо цитувати за виданням, що є поміщене в додатку до рішень Львівського собору 1981 р. У нашій праці їм буде приділено багато уваги, оскільки вони відіграли важливу роль у реформі інституту єпископських візитацій та спричинились до певних змін у літургійному благочесті. Оскільки рішення Замойського синоду опубліковані у 1897 р. українською мовою є мало доступними для читача, то у цій праці ми окремо подамо ті постанови, які стосуються питання канонічних візитацій.

Ще одним додатковим джерелом, є праці українського історика та дослідника явища візитацій у Київській унійній митрополії І. Скочиляса. Особливо цінною для нас буде його праця присвячена дослідженню практики візитацій у після-Берестейський період у Київській унійній митрополії.

Оскільки це дослідження має міждисциплінарний характер, то для того, щоб бути об'єктивними у висвітленні поставлених перед собою завдань, в деяких питаннях ми спиратимемо свої думки на спеціалізовані дослідження окремих авторів. В історичних питаннях ми опиратимемось на дослідження таких науковців: С. Сенік, Л. Тимошенко, М. Радвана, В. Колбука; у питаннях сакрального мистецтва – на дослідження: М. Драґана, М. Кармазіна-Каковського, З. Царик та М. Царик, М. Яноха; у літургійних питаннях – на дослідження: єп. Д. Гуцуляка, К. Королевського, Ю. Федорова, М. Кунцлера. У «Додатку» ми помістили копію візитаційного протоколу одної з парохій Житомирського деканату, термінологічний словник, таблиці посвят храмів, описи іконостасів та ін., що було напрацьоване під час написання даної праці. На нашу думку, це дасть змогу читачеві краще ознайомитись із предметом дослідження.

ВИСНОВКИ

Завершуючи наше дослідження, коротко підсумуємо те, що було зроблено у цій праці. Із самого початку ми поставили перед собою завдання довести, що протоколи генеральних візитацій є важливим джерелом у дослідженні особливостей літургійного благочестя у Київській унійній митрополії. Для кращого досягнення мети ми поділили працю на два блоки: у першому розділі для того, щоб краще ознайомитись із даною категорією джерел, ми проаналізували генезу та специфіку генеральних візитацій у Київській унійній митрополії, у другому – дослідили візитаційні протоколи Житомирського деканату за

1783-1785 рр. на предмет літургійних відомостей. Отож і підсумки даної праці ми підіб'ємо у такій самій послідовності.

У другій половині XVII ст. єпископські візитації відбуваються систематично, а відомості отримані під час візитів, фіксуються в окремих документах – отже, можна стверджувати, що з цього часу з'являється окремий пласт джерел, який хронологічно охоплює XVII-XVIII ст., а територіально – майже всю територію Київської унійної митрополії.

Рішення Замойського синоду 1720 р. визначають основні завдання та регулюють спосіб проведення єпископських візитацій. Отці синоду також розробили спеціальний «Питальник» – формуляр для проведення візитацій, який складається із 16 груп питань, більша частина з яких є суто літургійними. Таким чином, можна припускати, що згідно із задумом отців синоду, ревізори під час проведення візитацій мали б приділяти велику увагу літургійним питанням, а свої спостереження фіксувати у візитаційних протоколах.

Щодо специфіки візитаційних протоколів Житомирського деканату потрібно зазначити, що під час проведення візитацій ревізори не ставили питань, які стосувались самого богослуження, принаймні, це не зафіксовано у протоколах візитацій. Однак, хоч у візитаційних актах нема прямих відомостей про саме богослуження, деяку інформацію про тогочасне богослуження можемо отримати із аналізу репертуару літургійних книг.

Підсумовуючи проведені у даній праці дослідження, можна стверджувати, що для цього періоду у Житомирському деканаті характерним явищем у літургійному благочесті була «повільна латинізація». Про це свідчать такі факти: у внутрішньому устрої храмів з'являються елементи, запозичені із римо-католицької літургійної традиції (бічні престоли, великі запрестольні надбудови), які все ж таки досить довго співіснують із органічними елементами храмів до-Берестейської доби (іконостаси, престоли з обходом). Оскільки рівень освіченості, культура та духовний стан тогочасних парохів були не надто високими, то і не дивно, що їх реакція не мала жодного відтінку захисту обряду чи опору чужорідним впливам. Натомість, такому стану речей, як довідуємось із «декретів поправи», не опирається церковна єрархія, яка не вживає жодних заходів для виправлення ситуації, хоча і не змушує до прийняття елементів римо-католицької літургійної традиції.

У цей період під впливом пост-Тридентського богослов'я євхаристійний культ розвивається у паралітургійних практиках. Такі впливи також прослідковуються у рішеннях Замойського синоду, особливо щодо питання Запасних Дарів. У час проведення візитацій ревізори роблять великий акцент на навчанні правд віри під час богослужень. У літургійному році з'являються нові свята, введені Замойським синодом, та окремі для них богослуження (служба Пресвятій Євхаристії, Состраданію Пресвятої Богородиці та блаженному Йосафату).

Основними труднощами, з якими ми зустрілись при написанні цієї праці, була проблема з ідентифікацією багатозначних літургійних термінів, а також брак досліджень такої тематики, особливо ж з історії розвитку літургійного благочестя у Київській унійній митрополії. Через обмежений обсяг цієї праці ми не заторкнули таких елементів

візитаційних протоколів, як літургійні книги, храмова утвар, роль братств у церковному житті та ін. Однак у майбутньому цей матеріал як джерельний, ми застосуємо у подальшому вивченні цієї проблематики. Натомість, на основі опрацьованих протоколів візитації Житомирського деканату, можна стверджувати, що цей пласт джерел є доволі насичений літургійною інформацією та може послужити матеріалом для ґрунтовних літургійних досліджень. Ця праця є фактично першою спробою залучити подібного роду джерела для дослідження літургійного благочестя Київської унійної митрополії. На нашу думку, у майбутньому вартувало б ґрунтовніше дослідити збережені візитаційні протоколи із усіх частин Київської унійної митрополії. Це дасть змогу відтворити цілісну картину літургійного життя у парохіях Київської унійної митрополії, а також прослідкувати етапи змін у літургійному благочесті. Інформація, яка міститься у візитаційних протоколах, відображує реальний стан церковного життя у парохіях унійної Церкви. На наш погляд, актуальність цього дослідження полягає у тому, що воно подає автентичну картину літургійного благочестя в одному з деканатів Київської митрополичої епархії у другій половині XVIII ст., а також вводить у науковий обіг для літургійних досліджень новий пласт джерел.

План

Вступ

1.1 Особливості єпископських пастирських візитацій в Київській унійній митрополії у 1596-1720 роки

1.2 Замойський синод (1720 р.) та реформа інституту канонічних візитацій

1.3 Генеральні візитації Київської унійної митрополії за митрополита Ясона Смогожевського (1781-1788 рр.)

2.1 Духовенство та церковний причт Житомирського деканату)

2.2 Сакральні споруди Житомирського деканату)

2.3 Внутрішнє облаштування храму в Житомирському деканаті)

Висновки